

Z DEJÍN NÁŠHO JAZYKA

Predpisovné obdobie 2. Predveľkomoravské, veľkomoravské a poveľkomoravské obdobie

PAVOL ŽIGO

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i.

Abstract: These reached their full bloom after the arrival of Constantine and Methodius in Great Moravia (863). In the Great Moravian period a number of Old Slavonic monuments came into being; these, however, have not been fully preserved in their original form, and we know some of them only from later copies. It is principally religious writings which are represented in these monuments: evangeliaries (writings containing details of Christ's life and teaching), homilies (interpretations of parts of the Bible), psalms (biblical songs and poems), and a variety of prayers. Of the older literary genres we find laudatory prose and poetry (hymns), as well as monuments of a legal character: ecclesiastical and secular codes. Old Slavonic monuments were recorded in Glagolitic (a script composed from the small letters of the Greek alphabet), Cyrillic (developed later from uncial, a script with elements of the small and large Greek alphabets) and Latin scripts. Glagolitic writings include evangeliaries, e.g. the Zograf Codex (codex = ancient manuscript book), and the Sinai Psalter; of the legal monuments the secular code *Zakon sudnyj ljudem* is extant. The Aseman Codex, the psalm collection *Sava's Book*, *Life of Constantine* and *Life of Methodius*.

Keywords: history of Slovak Language, pre-standard period, Old Church Slavonic language, the first writing and the oldest texts, the Great Moravian time

Prvé písmo a najstaršie texty

1. Predveľkomoravské obdobie (prvá tretina 9. storočia)

Obdobie 9. – 12. storočia bolo etapou významných spoločenských a jazykových zmien a základov stabilizácie jazyka na našom území. Po vy-

manení sa Slovanov spod avarskej nadvlády koncom ôsmeho storočia, po ich aktivitách vytvárajú kniežatstvá, v dôsledku Pribinových kontaktov s Bavormi, vysvätení kostola v Nitre a po vyhnaní Pribinu z Nitry prenikli do popredia Rastislavove snahy o emancipáciu Slovanov. V roku 845 kráľ Východofranskej ríše Ľudovít Nemec vojensky napadol Veľkú Moravu, zbavil vlády Mojmíra a kniežatstvo zveril Mojmírovmu synovcovi Rastislavovi. Prvým pokusom o vymanenie sa spod franského vplyvu bola neúspešná misia do Ríma, na ktorú potom nadväzovala žiadosť byzantskému cisárovi Michalovi III. o vyslanie učiteľa a biskupa na Moravu. Svedčia o tom slová:

Stalo sa v tie dni: Rastislav, knieža slovienske, so Svätoplukom poslali (poslov) z Moravy k cisárovi Michalovi, hovoriac takto: Božou milosťou zdraví sme, i prišli k nám učitelia mnohí, kresťania z Vlách i z Grécka, i z Nemiec, učiac nás rozlične. Ale my Slovieni sme prostý ľud a nemáme, kto by nás napravil na pravdu a zmysel vyložil. No dobre. Vladyka, pošli (nám) takého muža, ktorý nám zavedie všeobecnú spravodlivosť. Vtedy cisár Michal riekol Filozofovi Konštantínovi: „Či slyšíš, Filozof, reč túto? Iný to nemôže urobiť okrem teba. Hľa, tu máš dary mnohé a pojímuc brata svojho opáta Metoda, idže; bo vy (dva) ste Solúnčania a Solúnčania všetci čisto sloviensky rozprávajú.“ Vtedy nesmeli odrieknuť ani Bohu, ani cisárovi, podľa slova svätého apoštola Petra, ktorý povedal: „Boha sa bojte, cisára ctite“ (I. Peter 2, 17), ale veľkú uslyšiť reč, na modlitby sa oddali aj s inými, ktorí boli toho istého ducha ako i oni.¹

Predpokladanou hranicou predveľkomoravského a veľkomoravského obdobia je rozmedzie prvej a druhej polovice 9. storočia, keď sa začali na našom území po príchode Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu (r. 863) rozvíjať centrá, ktoré v plnej miere plnili svoje vzdelanecké a náboženské funkcie.² Z autentických historických textov a z ich neskorších odpisov je známe, že územie Veľkej Moravy ešte pred byzantskou misiou ovplyvňovali kresťanské misie franského a bavorského pôvodu.³ Konštantín

¹ PAULINY, Eugen: Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava. SVKL 1964, s. 35; TENŽE: Na písme zostalo. Bratislava. Perfekt 2013, s. 21.

² KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava. Univerzita Komenského 2011, s. 8.

³ Pozri úryvok žiadosti cisárovi Michalovi III.

a Metod neprišli na územie pohanov a nepriniesli novú vieru, ale sila zjednocujúceho procesu ich misie sa prejavila okrem náboženskej sféry aj v spoločenskej, hospodárskej a právnej oblasti. Ich misia mala veľký význam z hľadiska vnútorného usporiadania štátu, ustáľovania práva a aj vtedajšej vnútornej i zahraničnej politiky. Výrazným a veľmi účinným prostriedkom na dosiahnutie tohto cieľa bol preklad evanjelií do jazyka domáceho obyvateľstva.

2. Veľkomoravské obdobie (2. polovica 9. storočia)

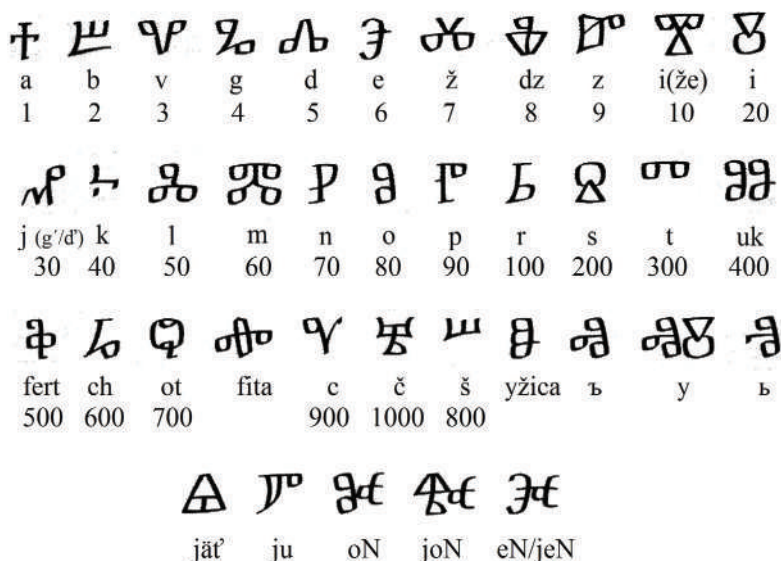
Počiatok veľkomoravského obdobia je z hľadiska rozvoja jazyka ohraňovaný príchodom Konštantína a Metoda a ich misie na územie Veľkej Moravy, resp. vytvorením špecifickej – prvej slovanskej ucelenej grafickej sústavy – hlaholiky. V obrane prvého komplexného slovanského písma, odrážajúceho jazyk Slovienov, mních Chrabr na začiatku 10. storočia napísal:

Prv však Slovieni nemali knihy (písmená), ale z črt a zárezov čítali a hádali, súc ešte pohanmi. Pokrstiac sa pokúšali sa rímskymi i gréckymi písmenami písať sloviensku reč bez poriadku. ... A tak bolo mnohé roky.⁴

Hlaholské písmo – hlaholika

Prvé písmo Slovanov – hlaholiku – začal zostavovať Konštantín ešte pred príchodom na Veľkú Moravu. Základom tohto písma bola grécka minuskula – malé písmená gréckej abecedy – dotvorená potrebou hláskového systému praslovančiny a myšlienkou o funkčnosti tohto písma. Súčasťou hlaholských písmen sa stali kresťanské symboly – kríž, trojuholník a kruh. Prvé písmeno hlaholskej abecedy – *A* – malo podobu kríža (obr. 1). Prvé písmená Evanjelia podľa Jána slovami *Iskoni bě slovo* (*Na počiatku bolo slovo...*) odrážajú kresťanské poslanie misie: písmeno *I* vzniklo spojením trojuholníka (symbol Svätej Trojice) a kruhu (symbol Božej nekonečnosti); druhé písmeno v slove *iskoni* – písmeno *S* – je prevráteným obrazom prvého písmena.

⁴ PAULINY, E., 1964, s. 19.

Obr. 1 – Hlaholská abeceda s vyjadrením číselných hodnôt a jej prepis do latinky.

Hlaholikou sa vyjadrovali všetky zvukové zvláštnosti praslovančiny, pre ktoré gréčtina ani latinčina nemala znaky. Išlo o hlásky ž, č, š, nosové hlásky *o* (čítaj *on*), *e* (čítaj *en*) a redukované hlásky (jery). Pôvodná veľkomoravská podoba hlaholiky obsahovala 38 znakov odrážajúcich prvky 24 písmen gréckej malej abecedy a ďalších 14 znakov pravdepodobne súdobej hebrejskej či samaritánskej abecedy. Každé písmeno vyjadrovalo aj číselnú hodnotu, čím hlaholika nadobudla povahu prvej slovanskej číselnej sústavy. Špecifickým znakom hlaholiky sa stalo písmeno slúžiace na zapisovanie zvuku *dz* (s číselnou hodnotou 8), ktorý bol typický len pre oblasť Veľkej Moravy. Na inom území Slovanov v staroslovienčine táto hláska nebola.

V *Živote Konštantínovom* sa píše, že Konštantín začal prekladať evanjeliár ešte pred príchodom na Veľkú Moravu. Dobou svojho vzniku je Konštantínovmu prekladu najbližší hlaholský evanjeliár zo začiatku 11. storočia, *Assemaniho Evanjeliár* s prvotnými prekladmi evanjelií, ako prvého Evanjelia podľa Jána:

1. Na počiatku bolo Slovo i Slovo bolo u Boha i Boh bol Slovo. 2. To bolo na počiatku u Boha. 3. Všetko sa ním stalo a bez neho nič sa nestalo, čo sa stalo. 4. V ňom život bol a život bol svetlo ľuďom. 5. I svetlo v tme svieti a tma ho neprijala. Bol človek poslaný od Boha, meno jemu Ján. On prišiel na svedectvo, aby svedčil o svetle, aby všetci mali vieru v neho. 8. Nebol on svetlo, ale aby svedčil o svetle. 9. Bolo svetlo pravdivé, ktoré osvecuje každého človeka prichádzajúceho na svet.⁵

Na ilustráciu uvádzame aj predpokladanú normalizovanú podobu staroslovienského *Otčenáša*, ktorý mal vo veľkomoravskom prostredí túto podobu: 1. *Отъче нашъ, иже јеси на небесѣхъ, да свѣтитъ сѣ имѣ твоје, 2. да приидетъ цѣсарѣствѣе твоје, 3. да бѣдетъ воля твоја, јакѣ на небесе и на земљи. 4. Хлѣбъ нашъ насѣдѣнъи даждъ намъ днѣньсѣ, 5. и отъпусти намъ длѣгы нашѣ, јакѣ и ты отъпускајетъ длѣзъникомъ нашимъ. 6. I невѣvedi насъ въ napастъ, 7. нъ избави ны отъ neпрѣjazни.*⁶

Hlaholikou boli zapísané väčšinou evanjeliáre (pamiatky s prekladmi evanjelií): *Zografský kódex* z prelomu 10. – 11. storočia (z 303 listov je 288 v hlaholike), *Mariánsky kódex* z 11. storočia (pozostáva zo 174 listov), *Assemanov kódex* (neúplný text evanjeliára z prelomu 10. – 11. storočia s rozsahom 158 listov), *Sinajský žaltár* (neúplný text na 177 listoch – žalmy; vznikol odpisom predlohy z 9. storočia, ktorá obsahovala veľkomoravské jazykové prvky), *Sinajské euchológium*, *Pražské zlomky* (2 hlaholské listy), *Ochridské listy*, *Rilské hlaholské listy* (kázne a modlitby s názvom podľa kláštora v bulharskom pohorí Rila).

O význame staroslovienskej grafickej sústavy – hlaholiky – od najstarších čias svedčia staroslovienske preklady *Biblie*, najmä novozákonných evanjelií. Kresťansko-integračný, štátotvorný aj právny zmysel staroslovienskych textov vyjadril vo svojej skladbe *Proglas* Konštantín slovami: *Kto môže všetky podobenstvá povedať, čo národ bez kníh obžalujú, usvedčia, že nehovorí hlasom zrozumiteľným? Veď čo by ten muž poznal všetky jazyky, nevyslovil by bezmedznú ich bezmocnosť. Predsa však svoje podobenstvo prikladám, významu mnoho v málo slovách hovoriac. Lebo sú bez kníh nahé všetky národy, bo nemôžu sa boriť v boji bez zbroje*

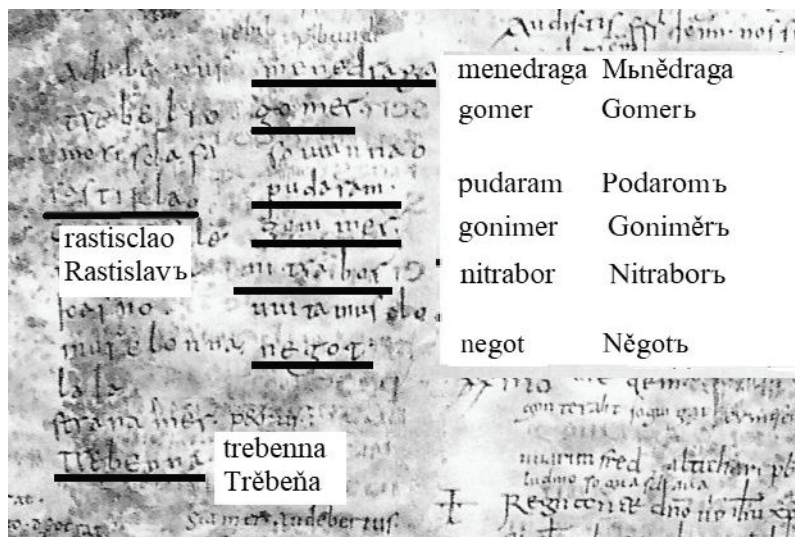
⁵ Čísla označujú poradie veršov v pôvodnej pamiatke.

⁶ PAULINY, E., 1964, s. 96 – 94; Na písme zostalo, 2013, s. 42.

s protivníkom a duší našich záhubcom, odsúdené sú večnej muke za korisť' (prebásnil V. Turčány). Text objavil Alexander F. Hilferding v r. 1858 ako odpis v srbskom rukopise zo 14. storočia. V treťom verši *Proglasu* sa píše: *Christъ grędetъ събѣратъ języкъ*. Tradične sa tento verš prekladá *Kristus prichádza zhromažďovať národy*⁷. Najnovšie výskumy však poukazujú na tri významy slova *jęзыкъ*: 1. *etnos*, 2. *jazyk*, 3. *pohan*. Literárna história pripisovala *Proglasu* najprv prívlastok prozaického textu, neskôr povahu básne. Podľa nášho vedomia ide o text, ktorý bol výsostne určený na spev, oslavný text na začiatku liturgie, vzdávajúci hold nielen funkcii či obsahu liturgie, ale skutočnosti, že liturgia zaznie v domácom jazyku. Spievanú podobu *Proglasu* dokazuje presná slabičná štruktúra veršov s predpokladanou fyziologickou pauzou potrebnou na nádych. Zachovaný text má nielen metrický charakter byzantskej skladby – jambický trimeter klasickej gréckej drámy, ale prísne dodržiava aj ostatné znaky byzantských bohoslužobných obradov poskladaných z biblických citátov, alebo išlo o parafrázované biblické texty. Naše tvrdenie, že text *Proglasu* bol určený v prvom rade na spev, dokazujú záznamy najvyšších inštitúcií, napr. list pápeža Jána VIII. Metodovi zo 14. júna 879, v ktorom sa píše: *Počuli sme, že omše spievaš v barbarskej reči* (t. j. slovienskej; *in sclavica lingua*). Ďalším dôkazom toho, že *Proglas* bol určený na spievanie, je aj názov *Pro-glas*: slovo *glas* malo v staroslovienčine význam „spev“ a v slove *glasba* sa dodnes zachovalo v napr. slovinčine. *Proglas* mal jedinečné poslanie a významné miesto v celom staroslovienskom písomníctve, navyše aj preto, že je spätý s našim územím.

Vo veľkomoravskom období (845 – 900) vzniklo množstvo staroslovien-ských pamiatok, ktoré sa však v pôvodnej podobe v úplnosti nezachovali a časť z nich poznáme len z neskorších odpisov. Významnou pamiatkou, v ktorej sa v latinskom texte zachovali mená veľkomoravských veľmožov a ich družín, je *Cividalský evanjeliár*, modlitebník kláštora severotalianskeho mesta Cividale del Friuli. V Cividalskom evanjeliári sú do latinského originálu pripísané osobné mená slovanských veľmožov, ktorí sa v kláštore zastavili počas ciest do Ríma.

⁷ PAULINY, E., 1964, s. 96 – 94, Na písme zostalo, 2013, s. 10.

Obr. 2 – Detail na faksimile *Cividalského evanjelára* s menami veľkomoravskej kniežacej družiny.

Najznámejšou súvislou pamiatkou v staroslovienčine so zachovaním jazykových prvkov nášho územia z 10. storočia sú *Kyjevské listy*, ktoré sú prepisom pôvodného staršieho veľkomoravského textu na 7 listoch, spolu 13 stranách. Táto pamiatka je pre dejiny jazyka významná tým, že ide o hlaholský text omšového misála s 38 modlitbami rímskeho obradu. Množstvo hlások alebo tvarov charakteristických pre jazyk Veľkej Moravy, veľkomoravizmov, svedčí o jej pôvode v oblasti Veľkej Moravy: ide o hlásku *dz*, resp. z namiesto pôvodnej skupiny *žd* v tvaroch *podaz*, *podadz* = podaj (v starej južnoslovanskej podobe by tu boli hlásky *žd*: *podažd*), *prosece* = prosiac (namiesto starej južnoslovanskej podoby *prosešte*), slová typu *život*, *otrok*, *služba*, *prositi*, ktoré sa na inom slovanskom území nevyskytovali (slova starého južnoslovanského pôvodu boli *žizn*, *sluga*, *liturgija*, *moliti*).

Cyrilské písmo – cyrilika

Prvé systematické písmo Slovanov – hlaholika – od 11. storočia ustupovalo cyrilike (obr. 3). Rozvinula sa z veľkých písmen gréckej abecedy a pre-

trvala ako grafická sústava súčasných spisovných podôb ruštiny, ukrajinčiny, bieloruštiny, bulharčiny, macedónčiny a srbčiny. Najznámejšími pamiatkami spomenutého obdobia, ktoré sa zachovali v cyrilike, sú zbierky žalmov *Savina kniga*, *Život Konštantína* a *Život Metoda*. Hláskoslovnú a tvaroslovnú podobu staroslovienciny, zachované pamiatky v tomto jazyku, ich charakteristické znaky a kontinuitu ďalšieho vývinu s ukážkami textov opísal Ján Stanislav v päťväzkovom knižnom vydaní *Dejín slovenského jazyka* (1956 – 1973) a v dvojväzkovej učebnici *Starosloviensky jazyk* (1978 a 1987).

Obr. 3 – Cyrilská abeceda a jej prepis do latinky.

3. Poveľkomoravské obdobie (10. – 11. storočie)

Žánre veľkomoravského obdobia pretrvávali aj v neskoršom období, ale v súvislej podobe sa nám texty z týchto čias z nášho územia nezachovali. Na základe neskoršieho vývinu však možno konštatovať, že už v období pred nástupom feudalizmu išlo o prirodzený rozvoj živej reči. Typickými slovotvornými postupmi sa v domácom prostredí tvorili nové slová a remeselníci a kupci inojazyčného pôvodu prinášali na naše územie slová cudzieho pôvodu.

Historické udalosti konca 9. storočia znamenali potlačenie veľkomoravskej misie, zánik staroslovenčiny vo funkcii liturgického jazyka, odchod veľkej skupiny duchovných dejateľov z územia Veľkej Moravy na územie dnešného Severného Macedónska a Bulharska. Domáci jazyk sa rozvíjal najmä v ústnej podobe a plnil funkciu základného komunikačného prostriedku tunajšieho slovanského etnika a aj napriek obmedzeniam vo verejnej cirkevnej komunikácii sa postupne diferencoval. V 10. – 11. storočí podľa migračno-integračnej teórie o pôvode slovenčiny R. Krajčoviča⁸ vrcholil proces rozpadu praslovanskej jazykovej jednoty a v rámci tohto konštitutívneho obdobia sa formovali základy jednotlivých slovanských jazykov. Preto pred 10. storočím ešte nemožno hovoriť ani o samostatnom slovenskom jazyku, ale o začiatkoch divergentného jazykového vývinu Slovanov (nielen) v západoslovanskej jazykovej skupine. Dokazuje to ušľachťovanie spoluhlásky *dz* za praslovanskú spoluhláskovú skupinu **dj* (napr. v slove *medza*, v češtine sa **dj* vyvinulo do podoby *z*: *mez*; v poľštine sa ustálila hláskoslovná podoba *międza*); pre územie dnešnej slovenčiny bol typický zánik dĺžky v slovách *krava*, *slama*, *žaba* (v češtine sa dĺžka zachovala: *kráva*, *sláma*, *žába*); tvary minulého času sloves na našom jazykovom území nadobudli podoby s vkladnou samohláskou (*viedol*, v časti nárečí *védel*), v češtine sa vyvinuli podoby bez vkladnej samohlásky (*vedl*), v poľštine to bola zmena *e > o* (*žena > żona*), v slovenčine a v češtine takáto zmena nenastala. V slovách typu *priateľ* sa na dnešnom slovenskom jazykovom území zachovali podoby s mäkkými spoluhláskami, v češtine mäkkosť zanikla (*přítel*), na českom jazykovom území sa zachovala mäkkosť spoluhlásky *ř*, na slovenskom jazykovom území spoluhláska *ř* splynula so spoluhláskou *r*; v slovách typu *ulica*, *d'akovať*, *ľad*, *hľadi* sú v porovnaní s češtinou rozdiely v zmene hlásky *a > e* (v češtine *ulice*, *děkovat*, *led*, *hledí*), v siedmom páde sa formovali rozdiely v koncovkách (*so ženou/se ženú*)... Tieto príklady sú začiatkom postupného formovania sa samostatných slovanských jazykov, ktoré z hľadiska vývinu hlások a gramatických tvarov trvalo postupne až do 13. – 14. storočia⁹. Toto dianie na našom území začneme približovať už v nasledujúcej časti nášho cyklu.

⁸ KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava. Univerzita Komenského 2018, s. 14 – 17.

⁹ Podrobný chronologický aj územný opis vývinu pozri KRAJČOVIČ, R., 2018, s. 38 – 78.